

Jordbrukets avfolkning — förutsättningar och konsekvenser

av ODD GULBRANDSEN

Vid planeringen av butiks nätet, lokalisering av lagercentraler m. m. behöver man bilda sig en uppfattning även om det framtida befolkningsunderlaget. Av stor betydelse blir befolkningsomflyttningen från landsbygd till tätorter. Vid årets gemensamma distriktsstyrelsekonferens gav docenten Odd Gulbrandsen i ett föredrag några synpunkter på vad som därvidlag är att vänta. Vi återger här detta föredrag oavkortat. — Doc. Gulbrandsen har inom Industriens Utredningsinstitut utfört en utredning "Strukturomvandlingen i jordbruket", som nyligen publicerats och som närmare belyser bl. a. de problem som antyds i nedanstående artikel.

Vårt samhälle kännetecknas av en mycket snabb urbanisering. Städernas folkmängd har under de sista femton åren ökat med 1,5 miljon människor. Detta är en halv miljon mer än den totala befolkningsökningen under samma tid. I dag bor halva svenska befolkningen i städer. Också den andra halvan bor numera till stor del i stadslignande bebyggelse. Sammanlagt bor mer än 5 miljoner människor i Sverige i tätorter och drygt 2 miljoner i glesbebyggelse. Till minskningen av glesbebyggelsens befolkning har jordbruket bidragit med lejonparten, ungefär 600 000. Jordbruksbefolkningens antal i dag kan uppskattas till 1,4 miljoner. Däri inräknas då även befolkningen inom trädgård, skogsbruk och fiske.

De krafter som drivit fram denna väldiga urbanisering och folkomflyttning är givetvis av många slag. Jag skulle dock här vilja nämna tre tendenser som mer än andra bidragit till utvecklingen. Dessa är specialiseringen, produktivitetshöjningen och lönestegringen. Alla tre hör intimt samman med den mänskliga arbetsinsatsens karaktär och utnyttjande. Ännu för 100 år sedan framställde familjen vid ett

bondehemman själv de flesta förnödenheterna för att tillgodose sitt konsumtionsbehov och använde därvid de råvaror som jord, djur och skog lämnade. I dag är produktionen vid ett jordbruk med få undantag specialiserad på en del livsmedelsråvaror och tar för att framställa dessa en rad industriprodukter och servicenäringars tjänster i anspråk. I stället för att husfar timrar stugan sammansättes den av en byggnadsfirma med varor från cementindustri, träindustri och mekaniska industrier. I stället för att husmor gör kläder av ullen från hemanets får, köper hon i en butik kläder som sytts i en konfektionsfabrik av syntetiskt tillverkade fibrer, som spunnits i spinnerier och vävts i väverier. Dessa exempel belyser en smula av den specialiseringsprocess som vi fått uppleva i ett ständigt stegrad tempo. De visar också att med specialiseringen följer befolkningskoncentrationer. Det gäller inte bara i själva industrierna utan också för bostadsbyggelsen, handeln och flertalet andra verksamheter.

Förklaringen är den att man för att utnyttja specialiseringens fördelar måste uppnå en viss

skala i verksamheten, sätta in ett stort antal människor och maskiner i den. Varorna under bearbetning måste förflyttas mellan de olika stegen i produktionsprocessen. Det gäller att hålla nere avstånden mellan stegen om inte vinsten av specialiseringen skall ätas upp av transportkostnaderna. Tätortsbildningen är helt enkelt en följd av strävandena att begränsa transportererna av varor, människor och mänskliga tjänster när specialiseringen växer.

Med växande specialisering följer en ökad produktmängd, en ökad transportkvantitet eller en ökad omsättning per arbetstimme. Villkoret för att dessa ökningarna skall vara till ekonomisk fördel är att utvecklingen höjer arbetsinsatsens värde, d. v. s. ökar arbetets produktivitet. Sker en sådan ökning, lämnas ett utrymme för höjd arbetslön, för så vitt man inte vill använda vinsten för andra ändamål. Låt mig ta ett exempel. Det är välbekant att de väsentliga orsakerna till de konsumentkooperativa butikernas högre lönsamhet har varit en större omsättning pr butik, ett mindre sortiment och gemensamma inköp, allt uttryckt för specialisering. På grund av förhållandena på arbetsmarknaden har åtminstone hittills en stor del av vinsterna kunnat utdelas i form av lägre priser till medlemmarna. Men när arbetsmarknaden blivit organiserad och tillgången på arbetskraft mera knapp har en allt större del av specialiseringsvinsten fått användas till löner. I en del fall har kanske kollektivavtalslönerna ökat mer än arbetsproduktiviteten. Vi får då en omvänd process som Kooperationen säkert haft kännning av och som i varje fall förekommit på andra håll, kanske framför allt i jordbruket. Den processen är att den högre arbetskostnaden till följd av löneförhöjningen driver fram en snabbare specialisering än eljest. Eftersom strävandena för löneförhöjning har varit mycket starka och mycket välorganiserade, torde dessa strävanden ha varit av stor betydelse för specialiseringen och därmed också för urbaniseringen. Jag föreställer mig alltså ur-

baniseringen som befolkningskoncentrationer till följd av en specialisering, framdriven av ett ständigt saxande mellan stegrad arbetsproduktivitet och krav på höjda löner. Att det har varit mycket starka krafter som verkat, framgår av att priserna för maskiner och förnödenheter för produktionen knappast fördubblats under de senare 15 åren, medan industriarbetarlönen tredubblats och lantarbetarlönen fyrdubblats.

Hinder för snabbare befolkningsomflyttning

I belysning härav är det inte så förvånande att glesbebyggelsens befolkning sjunkit med $\frac{3}{4}$ miljon människor på femton år. Jag skulle t. o. m. vilja påstå att denna siffra kunde varit betydligt större om specialiseringstendenserna kunnat verka med full kraft. Vissa strukturella förhållanden har nämligen hindrat en ännu snabbare befolkningsomflyttning. Jag behöver därvid inte uppehålla mig vid nybyggnadsverksamheten, vars problem ju alla känner till. I stället skall jag behandla vissa förhållanden inom jordbruket, framför allt jordbruksbefolkningens ålderssammansättning och jordbruksföretagens storlekssammansättning.

När jordbruket avtappats på 600 000 människor på femton år är det ju framför allt de unga som flyttat. De allra flesta av flyttarna har varit i 15—30-årsåldern. Jordbruket har därigenom förgubbats i betydande grad. Medan det i åldrarna över 60 år går 1 person i jordbruket på varannan person i övriga näringar, är antalet 20-åringar femdubbelt fler i tätortsnäringarna än i jordbruket. Dessa unga i jordbruket är vidare de som bildar huvuddelen av arbetarstammen. Denna har nu reducerats så att på två av tre jordbruk får jordbrukaren klara av det mesta av arbetet ensam. På den återstående tredjedelen finns det i genomsnitt endast en fast anställd arbetare. Utvecklingen i jordbruket har alltså gått i rakt

(Forts. på sidan 426.)

Jordbrukets avfolkning . . .

(Forts. från sidan 423.)

motsatt riktning mot vad man skulle vänta vid en specialisering. Samtidigt vet vi ju att det skett en utomordentligt omfattande mekanisering och rationalisering i jordbruket. Denna utveckling har möjliggjort t. o. m. en ökning av produktionskapaciteten trots arbetskraftsminskningen. Man kan uttrycka förhållandena så att företagskoncentrationen inte hunnit med den övriga utvecklingen. De framtida specialiseringsmöjligheterna har därigenom minskats och jordbruket har försatts i en svår lönsamhetspressad situation.

Vilka förhållanden är det då som hindrat företagskoncentrationen? Jag erinrar om vad jag nyss sade om förgubbningen i jordbruket. Det har ställt sig svårt för de äldre jordbrukarna att sadla om och söka sig annan verksamhet. Industri- och serviceföretagen är ju över huvud taget inte pigga på att anställa äldre arbetskraft, långt mindre fullständigt skolad sådan. De äldre jordbrukarna måste därför fortsätta att kämpa ensamma på sina små jordbruk och uppleva en successivt försämrad lönsamhet därför att de inte har några större möjligheter att utnyttja specialiseringens växande fördelar. I någon mån kan jordbrukspolitiken genom ökat gränsskydd och småbrukssubventioner ha förbättrat deras förhållanden. Men att det måste ha varit fråga om en obetydlig förbättring framgår av att de jordbrukspolitiska åtgärderna endast ökat på jordbruksprisstegetringen med något tiotal procent mer än eljest, medan övriga prisförskjutningar rört sig om flera hundratal procent. Huvudorsaken till att de äldre jordbrukarna stannar kvar vid sina jordbruk så länge de orkar arbeta får alltså sökas i arbetsmarknadens ofullkomlighet. Därmed har också företagskoncentrationen bromsats.

Dock får detta hinder anses vara ett övergångsproblem, dessvärre ganska långt utdraget

i tiden. Nyrekryteringen är svag och när de äldre jordbrukarna faller ifrån möjliggöres en företagskoncentration. Det har också kunnat konstateras en icke obetydlig och växande nedläggning av småbruk. Under de senaste femton åren har antalet jordbruksföretagare minskat med ungefär 75 000. För de närmast kommande 15 åren har jag beräknat att minskningen skulle kunna bli omkring 100 000. Då det omkring 1970 skulle finnas kvar ett par hundra tusen jordbruksföretagare, torde denna företagskoncentration likväl vara för långsam för att lösa jordbrukets specialiserings- och lönsamhetsproblem.

Vägar till ökad företagskoncentration

Jag skall nu övergå till att diskutera efter vilka vägar man skulle kunna öka specialiseringsmöjligheterna och företagskoncentrationen. I stället för att gå den sedvanliga vägen att köpa och arrendera samman jordbruk så att de får ökad areal skulle man kunna samordna de enskilda arbetsuppgifterna. Det finns ju redan exempel på detta, såsom gemensam maskinhållning, maskinstationer, andelsladugårdar — som visserligen misslyckats, därför att konsekvenserna av arbetsbesparingarna inte drogs — och föreningar för gemensam avverkning av skog. Dessa möjligheter behövde tillvaratas i en långt större utsträckning än hittills. Det finns ett stort behov av forskning i jordbrukets stordriftsformer. Jag föreställer mig att där också finns ett stort område för tillämpning av de kooperativa idéerna. Det avgörande villkoret för att dylik samverkan skall kunna bli effektiv är att inbesparingarna av arbete nyttiggörs på annat sätt. Det måste innebära ändrade arbetsförhållanden för jordbrukarna, isynnerhet småbrukarna. Dessa kan ju inte enbart sitta kvar på sina jordbruk när allt flera arbetsuppgifter övertas av särskilda företag, därför att det skulle innebära sänkta inkomster för dem. Utan man får räkna med ett växande an-

tal av dem, även och kanske framför allt av de äldre, som arbetare och tjänstemän i dessa företag. Man har anledning att förmoda att när arbetsuppgifterna är närbesläktade och — om det är kooperativa företag — det personliga intresset är stort, överflyttningar kan ske lättare än eljest. Men därutöver måste ju, om det skall bli en nettobesparing totalt sett, ett mycket stort antal småbrukare omskolas för mera jordbruksfrämmande uppgifter.

Detta problem med omskolning och omflyttning av äldre arbetskraft är ju ingalunda ett för jordbruket specifikt problem. Tvärtom blir det allt betydelsefullare för den fortsatta utvecklingen i samtliga näringar att man kan öka rörligheten och intresset för omflyttningar hos all äldre arbetskraft. Automationen i industrien, nya distributionsformer, kommunikationsväsendets revolution genom bilismen o. s. v. ändrar arbetsuppgifternas karaktär och placering. Tjänstemän och tekniker med elektroniska maskiner ersätter tempoarbetarna längs det löpande bandet och i stället växer arbetarebehovet inom anläggnings-, underhålls- och serviceverksamhet. Färdiglagad mat distribueras i fryskedja till hemmen och husmödrarna blir i stället kontorsbiträden. Samtidigt som samhällsomvandlingen fortgår i ökad takt, binder den allt längre drivna specialiseringen arbetskraften vid specialjobb. Omskolningstiden växer och en omflyttning betyder ekonomiska förluster av en storlek som den äldre arbetskraften kanske inte kan kompensera sig för genom en högre lön efter omskolningen, därför att de återstående åren i förvärvsarbete är för få. Det behövs alltså gemensamma ansträngningar att öka arbetsmarknadens rörlighet, om samhällsmaskineriet inte skall bromsas upp.

En annan fråga i samband med jordbrukets

specialisering är placeringen av stordriftsföretagen. Det är naturligt att dessa förlägges till befolkningscentra av olika slag, men det kan också tänkas att de själva alstrar tätortsbildningar. Företeelser som maskin- och transportcentraler, mjölk- och fläskfabriker ger ju associationer till stadsliknande bebyggelse. Med fortsatt specialisering framdriven av olika ekonomiska faktorer, inte minst ökade lönekrav, och fortsatta koncentrationssträvanden har vi i framtiden anledning att vänta större tätorter och även färre tätorter. Till dessa tätorter kan komma att anslutas jordbruksfabriker och jordbruksservice av nyssnämnt slag och ytterligare öka deras storlek. Vi torde alltså ingalunda i dag uppleva någon slutfas i urbaniseringen utan har en enorm vidareutveckling att vänta.

Innebär då denna utveckling en landsbygdens död? Jag skulle inte vilja påstå det. Visserligen kommer det att finnas färre människor vid jordbruken och visserligen kommer det att vara väsentligt längre i kilometer räknat mellan jordbruken. Visserligen kommer åtskillig lanthandel och annan service på landsbygden att försvinna. Men avstånden i tid kommer att förkortas. Bilismen lägger tätorterna närmare varandra i tid räknat än de någonsin legat, samtidigt som dessa tätorter kan bjuda på en långt bättre service än förr. Mark, skog och vattendrag blir tillgängliga för fritidsvistelse i en grad, som i samband med den ökade fritiden kanske t. o. m. kan bli plågsam för enstöringar. Jag är alltså optimistisk beträffande landsbygdens framtid. Jag är även optimistisk beträffande jordbrukets framtida lönsamhet, om krafttag i riktning mot stordrift tas. Pessimistisk är jag endast beträffande storstädernas sociala problem, som ju är en konsekvens av deras tillväxt. Men det är en annan historia, som Kipling sade.